

84(4Укр)6
Л48

Богдан
ЛЕШКІЙ

Вибрані твори

II
ТОМ

Цим томом продовжуємо ознайомлювати читачів із творчістю визначного українського письменника Богдана Лепкого (1872—1941).

Започатковує збірник другий том історичної повісті «Мотря». (Перший том побачив світ у нашому видавництві у 2005 р. в одній книзі з історичною повістю «Сотниківна»; там була також подана обширна стаття про життєвий і творчий шлях Б. Лепкого). У центрі повісті «Мотря», дія якої відбувається на тлі важливих історичних подій,— кохання дочки генерального судді Кочубея і гетьмана Івана Мазепи.

Історичне оповідання «Орли» повертає до років 1734—1750, коли в Україні після смерті гетьмана Данила Апостола почалася доба так званого «міжгетьманства», характерного посиленням московських катувань та знущань, насаджуванням деспотичного царського режиму.

У повісті «Крутіж» Б. Лепкий відобразив епізоди ще ранішого історичного періоду — Руїни (1663—1687). Фахівці по праву відносять цей твір до найкращих в українській художній літературі на теми минулого нашої країни.

Усі три твори подані за першодруками (відповідно 1926, 1934 і 1941 рр.); тексти опубліковані на основі видань «Мотря» («Дніпро», 1992, редактор Р. Горак), твори Б. Лепкого у 2 тт., т. 2 («Наукова думка», 1997, упорядник Ф. Погребенник, редактори В. Коваленко і В. Береговий) і твори Б. Лепкого у 2 тт., т. 2 («Дніпро», 1991, упорядник М. Ільницький, редактор Л. Пономаренко) за сучасним правописом із збереженням лексичних, морфологічних та стилістичних особливостей мови автора.

Для кращого ознайомлення з творчістю письменника подаємо також його оповідання.

Укладач-редактор Б. Мельничук

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга».

© Мельничук Б. І., упорядкування, 2006

© Видавництво «Збруч», 2006

ISBN 966-528-263-8 (т. 2)

ISBN 966-528-207-7

М О Т Р Я

Історична повість

ТОМ ДРУГИЙ

ДОКИНЬ ДРІВЕЦЬ!

В коминку горів огонь. Тріскали сухі дрівця, іноді вискакували іскри й гасли на залізній блясі. Мармурові стовпці щохвилини змінювали свою краску, як живі. Золочені капітелі мерехтіли.

З огнища розливалось легке тепло і лагідний запах амбри та живиці.

Карміново-золотисті відблиски блукали по стінах і по меблях просторої низької кімнати.

Біля печі сиділо двох мужчин.

Старий тримав книжку в руках, молодший залізними вильцями поправляв жар.

Подібні були до себе,— тільки одно покоління людське лежало поміж ними.

Розмовляли. Голоси їх гармонійно достроювалися до себе, а слова, ніби осінні листя з дерев, падали в тишу зимової ночі.

— Кажеш, що нас не люблять,— говорив старший, а в голосі його пробивався легкий смуток.— А кого ж у нас люблять або любили, Андрію? Богдана, Виговського, Дорошенка, кого? Кожного з них величали хвилину, а зневажали довго. Хвалили не за те, що треба, і ненавиділи не тому, що слід. Такий ми вже народ, що топчемо велике. Гадаємо, що це демократія, а воно прямо руїна. Хто з наших людей, що мав більшу голову від других і чогось більшого хотів, діждався старості спокійної і необпльованої могили?

— Знаю це,— відповів молодший,— якраз тому кажу, що воно сумно. За мною нема ще великих заслуг. Що я такого зробив, щоб мене любити або ненавидіти? Але ваша милість стільки праці поклали, тільки здоровля лишили, тільки ночей недоспали і яка їм дяка за це? Пан! Народ у ярмо запрягає, віру православну продає— от що таке Іван Степанович Мазепа!

— Слухати того не могу.

— Найкраще не слухай, Андрію, лиш своє діло роби як знаєш і як тобі совість велить. Невдяка — це судьба майже усіх, що знімалися понад юрбу. Виймків мало. Мало таких щасливих. Невже ж не вмер на прогнання Анаксагор тому, що замудрий, а Арістід, бо засправедливий був? А що сталося з Темістоклом, Павзанієм, Сократом, що сталося б із Періклом, коли б морове повітря не змело його скорше від невяки юрби? Благий учитель Сократ мусів випити чашу гіркої, не тому, що буцімто богів зневажав, а що його боготворили учні. Мудрий державник, Перікл, золотим віком обдарував Атени, а кожем'яка Клеон зневажав його. Ще хвилина, й батько народу лежав би був під ногами своїх невячних синів. Фідія, що богів з Олімпу стягнув і в своїм місті на розкіш і славу землякам своїм поставив, злодієм учинили, ніби він золото зі статуї Атени присвоїв собі... Не гадай, що тільки наш народ такий невячний, Андрію. Сторінки історії повні такої кривди.

— Значиться, історія людства — це історія людської, кривди?

— Кривди народів і одиниць. Номо Номіні lupus¹. Погадай собі, як скривдив Арістофан Сократа у своїх «Хмарах», а Арістофан — то був не буденний ум. Чого ж тоді бажати від наших недоучків, від людей малих умів, а великих амбіцій?

— Розумію. Це зависть одиниць. Один другому завидує багатства, значення, слави. Людський гріх. Але як загал може завидувати одиницям, себто провідникам своїм?

— Він їм не завидує, лиш не розуміє їх. Непорозуміння між одиницею і загалом було і буде заодно. Це одна з трагедій чоловіка. Загал невдоволений, Андрію? А наш загал, скажім це щиро, має куди більше причин до невдоволення, ніж другі. Він не розуміє, що долю його через одну ніч не поправиш, що це робота довга й важка, — і тратить терпець. А тут до нього підходять люди широкого писка і бунтують. І дивуйся, що народ хвилюється. Нині Брюховецький для нього добродій, а завтра його розірвуть на шматки.

— Це страшно! — сказав Войнаровський, обхоплюючи голову руками. Гетьман подивився на нього уважно.

— Страшковий син не пхайся наперед. Чим більший уряд, тим більша відповідальність. Коли приймаєш його, те не бійсь відповісти, а коли тобі страшно, так не приймай.

Войнаровського заболіло це слово.

— Я не про себе кажу, а загально. Я вже рішився нести такий тягар, який покладуть на мене.

— Уважай же тоді, щоб не каявся. Привикай до невяки. Дурний,

Людина людині — вовк (латин.).

хто себе нагородою дурить. Вона в нас самих у совісті спокійній і у вдоволенню, що діло зроблене як слід.

— А коли воно не вдається?

— І того боятися не треба. Невже ж рільник знає, що збирати буде? Може мороз зморозити зерно, може мишва стеребити його, сарана з'їсти, град збити, — мало чого не може бути, а все ж таки він оре і сіє. Так і нам треба своє діло вести, не відаючи, чи воно нам вдається, чи ні... Доложи, будь ласка, Андрію, скіпок, бо жар потухає.

Гетьманський небіж прикляк біля печі, підкинув дров і гетьмана облила червона заграва.

Войнаровський глянув на нього, і йому здавалося, що побачив портрет Мазепи у будучності, — не серед муз і грацій, як на сучасних ритовинах його представляли, а серед пожежі війни. Гетьман сидів, ніби над ватрою серед поля по битві, і думав над змінчивістю судьби.

— Треба нам підложити дрівець до нашого історичного вогнища, — сказав, — а то воно погасне.

— А коли від того історичного нашого вогнища займеться степ і згорять селища людські?

— Кращий огонь від кромішної темряви. Нам темрява грозить. Ось чого я боюся. Боюся ночі, котра може тривати віки. Люди відвикнуть від світла і не схочуть його. Не стерплять. От що для мене страшне. Живуть же у яскинях сліпі ящірки, а колись у них, може, й бистрі очі бували, та без сонця зникли. Так може й зникнути наше народне око.

Вітер ущух. Перестало мести туманами снігу, на небо викочувався місяць.

Якраз спинився над малими, в олово оправленими шибками у вікні над головою Мазепи і обсипав його всіми відтінками срібла і бронзи.

Гетьман сидів, як статуя бронзова, озарена від долу загравою огню;

Войнаровський приглядався до того образу, як до з'яви і — мовчав.

Гетьман розгорнув книжку: *Pantagruel, roi des Dipsodes, reststue a son naturel etc.*¹

— Раджу прочитати, щоб позбутися нашого слов'янського смутку. Пройдоха Панюрж в козячий ріг зажене всіх наших доморослих брехунців. Чого то він не бачив, у яких пригодах не бував, а з кожної виніс свою шкуру! В Туреччині вже його почали були жарити. Аж Панюрж побачив, що кухар заснув. Кинув йому головню у лоб,

¹Пантагрюель, король діпсодів, (відновлений) у своєму природному вигляді і т. д. (фр.).

підпалив будинок, рожен ухопив замість списа, сковородою, як щитом, накрився і втік... Ось тобі живе письмо. Не завадило б прочитати навіть нашим ученим.

Мазепа скоренько став перегортати листки «Пантагрюеля».

— Послухай, як Рабле устами свого знаменитого Панюржа висміває роботу нібито вчених. «Бачив я їх цілу товпу. В кількох годинах перетворювали негрів на білих, другі орали морський пісок трьома парами лисиць, інші стригли ослів на вовну і так далі. Один spondizateur¹ добував зі здохлого осла вітри і продавав їх по п'ять су за лікоть, інші з малих речей робили великі, а з великих малі, міряли на великих просторах перегони блох і впевнювали мене, що це невідклично потрібне, щоб вести війну і управляти царствами і республіками...» Ніби про наших учених. А щоб ти знав, що Епістемон бачив у пеклі. Послухай.

І гетьман знову став листувати книгу, аж попав на цей кінцевий, займаний епізод, як то Олександр Великий робив підметки до чобіт, Фабій Кунктатор говорив «Отче наш», Нерон блазнував, Готфрід де Буйльон продавав образки святих, а Папа Юлій II випікав бублики.

— Багато тут блазенства, скомороства, багато усяких небилиць, а навіть усякого гріха, але яке воно живе, якою розкішною мовою написано, скільки тут розуміння людської вдачі, людських хиб і недостатків. А порівняй тую книгу з нашими «Рифмологіонами», «Обідами й Вечерями Душевними», навіть з «Владимиром, славно-російських стран князем і повелителем», котрого мені підніс наш знаменитий і дійсно розумний Теофан Прокопович в окремім, гарнім списку... Там Рабле, Мольєр, Франсуа Ренар де ля Фонтен, молодий Руссо і багато других,— а тут? Який Дар обсервації у Монтеня, яка сила думки в Декарта, скільки душі в Паскаля, а в наших що? Середньовічна схоластика, переливання з пустого в порожне, перемелювання торішньої половини. Муки з тої половини не добудуть,— жаль праці! Шекспір, Мільтон і Сервантес, Коперник, Галілей, Кеплер, Ньютон, Бекон і Лейбніц ще не вродилися для наших. Наші лисицями пісок орють, виноград з базнику зривають і цапів доять. Та для Москви, бачиш, і вони ще замудрі. Там навіть ті їх середньовічні воззріння страшилищ — ересь небезпечная. У французів, італійців, німців, у поляків, навіть у шведів народна мова здобуває собі права в письменстві і в науці, а наші вчені й письменники пишуть щораз поганішим язиком, котрим не говорив і не говорить ніхто... Ось, бачиш, чому то я темряви боюся.

— Ваша милість,— почав Войнаровський,— відомий меценат, якого з часів Могили і князів Острозьких у нас ще й не бувало. Скільки то

¹ Лайдак (фр.).

церков, шкіл і бурс жие щедрими дарами гетьмана Мазепа! Зокрема, наша академія багато йому винна. Гадаю, наші письменники і вчені обов'язані числитися з бажаннями свого знаменитого опікуна.

— Обов'язані і необов'язані,— відповів Мазепа.— Ти ж сам перед хвилиною говорив, яким-то чортом малюють мене мої вдячні земляки. Мої вороги вже й тепер цькують народ проти мене за те, що я буцімто з єзуїтами тримаю і православну віру знівечити хочу. А що ж було б, коли б я так справді настояв на тому, щоб провітрити нашу академію і всякі другі школи, щоб випустити з них середньовічного духа, а впустити новий, європейський? Хай собі тую середньовічну задуху, як вітри зі здохлого осла, наші магістри продають, хоч би і по талярові за сажень, не бороню. Я певний, що тоді зробили б з мене українського антихриста, ще куди гіршого від Петра. А не забувай, що Петро куди сильніше тримає свій скиптр, ніж я гетьманську булаву. В тім-то й біда, що не одному з вас, може, й тобі, Андрію, здається, Мазепа не одно може, та не хоче, а воно якраз навпаки: Мазепа не одного хоче, та не може. Але Мазепа ще жие, і коли йому Господь дозволить, то він не одного довершить, чого собі здавна бажає... Докинь, Андрію, дрівець!

Войнаровський знову нахилився над вогнище, гетьман встав.

— Так воно, так, мій дорогий друже! — говорив, проходжуючись по кімнаті.— Вічне непорозуміння, вічна трагедія людей, що головою знімаються понад уровень загальну. Кажеш, не люблять вони нас. І я їх не люблю, такими, як вони є, але люблю такими, як будуть. Може, завтра, може, за літ сто або двісті. Але тут не в любові питання, а в ділі, бо любов, так само як і віра, без діла мертва єсть.. Треба своє діло робити, треба сповняти свій важкий обов'язок, бо щастя наше не в признанню людським, а в нас самих.

Гетьман спинився біля вікна.

Ясно було, як у днину.

— Хтось під браму заїхав,— сказав.— Троє людей. Мабуть, жінка між ними. Вартові не пускають. Цікавий я, хто се. Може, щось важного? Іди й подивися, будь ласка!

Войнаровський пішов.

— Не люблять мене,— говорив до себе гетьман.— Знаю, знаю. А кого ж у нас любили? Такий то ми народ!

Гетьман умів панувати над собою. Ніколи його обличчя не зраджувало перед людьми того, що діялося в душі. В душі лютувала буря, на обличчю була погода: гладке високе чоло, глибокі темні вдумчиві очі, приваблива усмішка на вузьких устах,— гетьман являвся людям, як мистецький портрет Ван-Дейка.

Був середнього росту, худощавий; мимо семого хрестика на плечах, тримався просто, як двадцятилітній молодець;

ходив певно і рівно; рухи мав здержливі, але природні, гнучкі, але гармонійні.

Все старанно вдягнений, але без зайвих прикрас, без пер і блискучого каміння. Пощо? І так знати, що це Мазепа. Навіть близькі не бачили його іншим,— крім рідної мами. Перед нею одною він з нічим не скривався.

Зате на самоті, коли впевнився, що навіть кризь дірку від ключа ніхто його не підглядає, давав волю своїй багатій вдачі і своєму бурливому темпераментові.

З заложеними за спину руками ходив кругом стола, то підносив, то спускав брови, то примикав, то широко відчиняв повіки. На висках набігали жили, і ціла сітка жилок і нервів, як хвилі по збентеженім плесі океану, безнастанно перебігали по його незвичайно гарнім обличчю. Деколи ставав, і затиснений кулак, малий, як у жінки, клав на столі, ніби своєму противникові завдавав важке питання.

Піславши Войнаровського до воріт, щоб розвідатися, хто такий приїхав, гетьман роздумував над відповіддю, котрої дожидав від Кочубея. Кочубей може відповісти «так» або «ні»; та ще може дати відповідь нерішаючу, викрутну,— жінкою зготовлену.

Гетьман переходив у гадках усі тоті відповіді, всі аргументи, які можуть видвинути Кочубей проти його з Мотрею подружжя, і задалегідь шукав контраргументів на них.

Через споріднення гадок спинився на історичній постаті Генріха VIII і на його шестилітній боротьбі за Анну фон Norfolk¹, звану Voleyn, або Bullen². Третя і п'ята книга Мойсея, папські декреталії і конціїї, кардинал Wolsey³ Thomas More⁴, Cromwell⁵, Cranmer⁶, ешафоти, костри аж нараз з тої заверюхи за гарну королівську любку, як зелений острів із розбурханого океану, виринула самостійна, англіканська церква.

Шість літ боротьби за гарну жінку на те, щоби три роки пожити з нею і післати її теж на ешафот, буцімто за те, що вона в своїй приватній кімнаті прийняла молодого чоловіка.

Гетьман зжахнувся. Не мав кровожадної вдачі і не любив варварства.

По неспокійнім і романтичним житті бажав собі тихої старості, того спокійного задовілля, яке дає наука, мистецтво, культура, і, що найважливіше,— свідомість добре сповненого обов'язку.

¹ Норфолк (англ.).

² Болейн, Баллен (англ.).

³ Уолсі (англ.).

⁴ Томас Мор (англ.).

⁵ Кромвель (англ.).

⁶ Кренмер (англ.).

Але чув, що без Мотрі такого тихого й гарного вечера по бурливій днині він зазнати не може.

Далекий був від того, щоб із-за неї починати таку бурю, яку зчинив Генріх VIII із-за Анни Болейн.

Нині воно й неможливе для нього.

А все ж таки цілою вдачею бунтувався проти того, щоб зрікатися свого, може, й найбільшого щастя із-за примхів Любові Федорівної.

Ні, того ніяк не буде!

Одно може зневолити Мазепу до такої жертви, тільки одно, а саме: так звана «рація стану», себто державна конечність.

На щастя, він поки що тієї конечності не бачить. Мотря не стоїть на перешкоді до здійснення його політичних намірів, навпаки, гетьман сподіється, що вона, як людина гарна, молода, енергійна і дуже інтелігентна, може тільки додати йому нових сил і нової охоти ступати наміченим шляхом аж до ступнів престола...

Кращої товаришки в тому поході він не бачить. Навпаки, здається йому, ніби сама доля вибрала Мотрю на те; щоб була його добрим генієм.

Може, та прегарна українська дівчина стане; символом нової України...

В коминку огонь потух, зате місяць осріблів цілу кімнату ніби вона була дійсно зі срібла викута й відлита.

— Гарно, а все ж таки самому скучно!

І гетьманове серце задрижало молодечею тугою до того тепла, яке може внести в хату одна тільки гарна, добра і мудра жінка.

— Ніби сонце...

Почув хід Войнаровського, сів у своє крісло біля коминка, і ціла його стать прибрала знову свій звичайний, спокійний, зрівноважений, ніби безпечний, вигляд.

— Хто ж там такий? — спитав, вдивляючись в потухаючий жар огнища.

Замість відповіді Войнаровський подав гетьманові брильянтовий обручик.

Гетьман узяв, глянув, підніс до огнища, ніби приглядаючися, чи правдивий, і сказав:

— Преси!

Войнаровський побіг.

Мазепа зірвався з місця. «Мотря? Тепер? Замість відповіді Кочубеїв — вона? В своїй власній особі? А це що знову за історія?»

Сто гадок перебігло по його мозку, сто питань і сто відповідей на них. Але з усіх залишилось остаточно тільки одно: «Мотря утікла від батьків». Це ж ясне!

Гетьман був певний, що вона втікла. Ніч, санки, візник і один тільки чура,— так Кочубеївна не їздить. Вона втікла від батьків до нього.

І Мазепа став уявляти собі усі ті причини, які могли спонукати дівчину до такого сміливого кроку, і всі ті наслідки, котрі цей крок міг потягнути за собою.

Війна з Кочубеями, короводи з церквою, обурення так званої «публічної opinii», себто старшинських кругів, не прихильних до нього, що тільки й ждуть, щоб знайти якусь нову пляму на нелюбому гетьмані. Може, й царя втягнуть туди?

Новий клопіт на стурбовану голову.

Але не такі клопоти мав Іван Мазепа і якось дав собі раду,— порадить собі й тепер. Та й варта того Мотря! Скільки варта тільки та одна свідомість, що вона з ним під тим самим дахом, що завтра сядуть разом до обіду, балакатимуть, в довгу вечірню годину співатимуть любих пісень і гратимуть на бандурі.

Завтра над Бахмачем засяє сонце.

А нині??.

Відчинилися і зачинилися двері.

Серед кімнати стояла росла дівчина в баранячій кожусі обкручена великою селянською хусткою, так, що тільки двоє очей, ніби дві ясні зорі, дивляться на нього.

Гетьман встав і підійшов Мотрі настрічу.

— Мотре Василівна, невже це ви? Невже це дійсно ви, а не видиво моєї уяви, моєї туги за вами? — Обома руками взяв її за руки.— Які зимні, які студені мої дрібні ручки!

Цілував і розігрівав їх своїми.

— Лишіть, лишіть, Іване Степановичу, не годиться. Йй-Богу, не годиться! — Хвилювалася. Не могла знайти слів на привітання.

Не противилася, як гетьман розкручував хустку і здіймав з неї кожух.

— Який важкий,— казав,— який поганий і чути його негарно. Бідна Мотря їхала в таким кожусі!

— До вас, Іване Степановичу,— промовила насилу. Посадив її у крісло біля коминка і доложив дрівець.

— Щоб моїй несподіваній гості тепло було.

— Несподіваній, а може, й небажаній,— додала Мотря.

— Це вже тільки мені відомо. Мені і Господу Богу. Прикляк біля коминка і поправляв жар. Ніколи того сам не робив, але не хотів кликати прислуги, бо, може, прийдеться затримати в тайні тую дивну гостину.

— Лишіть, Іване Степановичу, це вже краще мені пристойть,— просила Мотря.

Але гетьман навіть слухати не хотів.

— Ви тільки й світ трудилися до мене, а я не мав би власноручно домашнього огнища для вас розпалити, щоб моя Мотря огрілася при нім? Як же це! От, бачите, горить. Тепло. Правда, що тепло в Івана Мазепа?

— Так, тепло і гарно,— сказала, зітхаючи глибоко.

— Не простудилися?

— Не знаю. Може, трохи. Пройде. Гетьман глянув на неї.

— Позвольте мені свою руку.— Потримав.— У вас жар. Як можна було, Мотре Василівна, в такий мороз, некритими санками пускатися! Не вважаєте ви на себе. А я того не хочу.

Мусіла, Іване Степановичу... Я втікла від своїх батьків... Краще сказати... не від батьків... а з монастиря.

— Ви? З монастиря? Знаєте, чогось такого ніяк уявити собі не могу. Марія Магдалина Мазепа, ігуменя,—це розумію, а щоб Мотря Кочубеївна була черницею,— ні, ні, ви жартуєте, Мотре!

— Не жартую, Іване Степановичу. Батьки, а властиво мати, післали мене в монастир, а я, замість туди, заїхала в Бахмач, до гетьмана.

Гетьман глянув на свою гостю, радісно якось, а zarazом турботно. Радувався, що вона тут, а турбувався, бо бачив, що Мотря пережила багато, ослабла і чого доброго ще розхорується в нього.

— У гетьмана, значиться, у гостях черниця. От тобі як! — говорив, ніби жартуючи.— Але заки ви мені розкажете всю свою одіссею, я вам кажу подати грітого вина.

— Не треба, пане гетьмане, не турбуйтеся.

— Коби тільки турботи! — відповів і вийшов.

Йдучи до покоїв Войнаровського, обдумував план, що робити.

Поки що прислужі не треба казати, хто такий приїхав, прямо далека родичка чи знайома, зубожіла шляхтянка з Поділля. Знатиме тільки Войнаровський і тітка Лідія, котрій віддасть гетьман Мотрю під опіку. Біля її спальні приладять постіль для Мотрі.

Тітку Лідію прохав гетьман загригти червоного вина з корінням і допильнувати, щоб тепло було в Мотриних покоях, кухареві сказав зготовити теплу вечерю для гості і подбати про її людей. Мотрин чура лишиться у нього, візника обдарують, і він поїде на ніч до заїздного дому, щоб люди не доміркувалися чого. Вартові мають мовчати, як звичайно. Це діло служби.

Мотря розглядалася по гетьманській кімнаті. Не могла погодитися з гадкою, що вона тут, а не в келії. Взагалі переживання двох останніх ночей були для неї, ніби глава з якогось фантастичного роману.

Жар, котрий чимраз сильніше відчувала в тілі, ще більше відсував дійсність в країну уяви.

Невже ж це правда? Мотря в Бахмачі, у гетьмана? Що скаже мати? Весь двір догори ногами переверне, пекло батькові зробить!

Тітка Лідія, старенька жінка, з добрим, ласкавим обличчям і з живими, всміхненими очима, принесла вина й заспокоювала Мотрю. «Ох, яка гарна. Боже мій, яка гарна панночка!» — приговорювала.

— Пий, дитино моя, пий, пташечко! Вирвали тебе, бідну з рідного теплового гніздечка. Моя ти!

Видно, не дуже противилася тій незвичайній любовній пригоді. Може, подібні затямила, а може, й сама переживала за молодих літ. Чого то не бувало на нашій Україні!

Войнаровський не виходив, щоб не бентежити Мотрі. Розумів, що їй нелегко переживати таку хвилину.

Мотря сиділа мовчки. Хотіла говорити, чула, що мовчанка дивно якось виглядає, та не могла знайти слів. Не могла зібрати гадок, бо проганяли їх і перемагали розбурхані почуття.

Бачила гетьманові очі, бачила добру усмішку тітки Лідії і врешті спромоглася на одно питання: що робить мельник і чура?

Гетьман заспокоював її, що він про все подбає. Добре, що вона щасливо заїхала до Бахмача.

— Чую, вовки за вами гнали.

— Гнали,— відповіла Мотря, присуваючися до коминка, бо дрож її проймала. Зимніше було, ніж учора, коли їхала конем. То знову гаряче робилося нараз, ніби тоді, як мати гетьманською любовницею її назвала.

Чорні їздці, замерзлий млин, вовки, Бахмач — і вона примкнула повіки... Дві ночі королевич їздив кругом озера і не міг дібратися до вежі, у якій каралася запроторена туди мамою безталанна королівна. Чорна в озері вода, холодні мури вежі, глухим луском відбиваються від них удари сталевих копит: лус-лус-лус... Женуть... Погоня доганяє їх... Кинь сльозу з лівого ока позад себе!...

Струснула королівна сльозу, і розлилася широка вода...

Шумить, шумить, шумить...

ВТІКАТИ

Гайдуки знайшли пригоже місце, щоб переправитися через річку. Переїхали, сюди й назад, впевнилися, що лід кріпкий і без прорубів,— вертають.